Politológ Eduard Chmelár: Súčasný diskurz o hoaxoch je diskurzom cenzúry

- CZ24 News | 3. května 2020

SLOVENSKO: Eduard Chmelár vo svojom komentári vysvetľuje, prečo možno dnešný diskurz o hoaxoch a dezinformáciách historicky a filozoficky chápať ako prejav cenzúry.

V poslednom období u nás i vo svete prudko rastie tendencia pranierovať, škandalizovať, kriminalizovať alebo iným spôsobom postihovať dezinformácie a falošné správy. Zašlo to až tak ďaleko, že za dezinformácie a hoaxy začali byť čoraz častejšie označované všetky informácie, s ktorými samozvaná skupinka nesúhlasí, nerozumie im alebo má k nim subjektívne výhrady. V niektorých prípadoch sú za hoaxy dokonca absurdne vyhlasované aj vtipy. Priznám sa, že dlho som takéto trendy podceňoval, primitívom, ktorí takto kádrovali niektorých autorov i médiá som sa skôr vysmieval a celú záležitosť som vnímal skôr okrajovo, pretože som sa venoval viac politike ako analytickej činnosti.

Programové vyhlásenie novej vlády, ktoré urobilo z lovu na konšpirátorov a určovania majiteľov pravdy štátnu politiku a sľubuje prísnejšiu reguláciu sociálnych sietí a trestnoprávne postihy za šírenie dezinformácií ma však prinútilo začať brať tieto praktiky vážne a vrátiť sa k pôvodnej profesii, pretože som presvedčený, že nám reálne hrozí plazivý návrat cenzúry, a to takým spôsobom, že väčšina občanov na to buď nepríde alebo na to nestihnú zareagovať a uvaria ich ako žaby v hrnci. Tým skôr, že novinárom, ktorí by mali byť „strážnymi psami“ demokracie takéto ohrozenie slobody prejavu neprekáža. Nečudo, že novodobí politrukovia zajasali a považujú takéto záväzky štátu za prelomové.

Skôr ako prejdem ku konkrétnym príkladom, musíme si ozrejmiť historický a filozofický kontext takýchto praktík. **Obhajcovia štátnych zásahov do slobody prejavu sa bránia najčastejšie tým, že hoaxy sú pre spoločnosť škodlivé, že sami občania si želajú zakročiť proti konšpiratívnym médiám a že to v žiadnom prípade nemožno považovať za cenzúru.**

Slovo cenzúra pochádza z latinského censeo, -ere a znamená hodnotiť. Na hodnotenie spisov si počas stredoveku vytvorila autoritatívny monopol cirkev. Zdôvodňovala si to aj tým, že sami veriaci žiadali svojich kňazov, aby im pomohli zorientovať sa v tom, čo je pravdivé a čo nie, čo je správne a čo nie. Keď sa však objavil konkurent cirkevnej autority v podobe reformácie, cirkev sa rýchlo zorientovala a z individuálnych odporúčaní sa stali všeobecne záväzné nariadenia. Jeden z konkrétnych výsledkov tridentského koncilu sa v roku 1557 stalo prvé vydanie zoznamu zakázaných kníh, ktorý vošiel do dejín pod názvom Index librorum prohibitorum.. „Index“ dodnes zostal symbolom a synonymom brutálneho obmedzovania ľudského ducha, potláčania slobody myslenia a symbolom odvekej tvrdosti cirkevnej cenzúry.**[1]**

Treba však zdôrazniť, že v období, kedy zoznam zakázaných kníh vznikol, slobodu prejavu nikto nepožadoval. Nemáme žiadne záznamy, ktoré by potvrdzovali alebo aspoň naznačovali, že by cenzúra niekomu prekážala. Vôbec prvým mysliteľom, ktorý sa ozval proti zakazovaniu spisov so závadným obsahom, bol v roku 1580 francúzsky filozof Michel de Montaigne. Knihy, ktoré podľa vtedajšej rozšírenej mienky ohrozovali mravnosť a vzdelanosť alebo vznikali pochybnosti o ich pravdivosti, navrhoval ignorovať, nie trestať. Vyzdvihoval úlohu vlastného úsudku, vkusu a výberu.**[2]**

Európske chápanie slobody prejavu sa vyvinulo zo sporu dvoch veľkých mysliteľov. Francúzsky

osvietenecký filozof Charles de Montesquieu hlásal, že myšlienku nemožno trestať, že jej škodlivosť sa musí prejaviť konkrétnym činom. Zákony by mali stíhať iba reálne zločiny, kým urážkami treba pohŕdať, nie trestať ich.**[3]** Tieto názory odmietol jeho nemecký kolega Hegel, striktný odporca slobody myslenia, podľa ktorého je zločinom aj urážka na cti, ohováranie, zosmiešňovanie zákonov a vyzývanie k vzbure. Dnešné kontinentálne mediálne právo je kompromisom medzi týmito dvoma koncepciami.

Kľúčovým mysliteľom pre pochopenie liberálnej filozofie slobody prejavu a anglo-americkej koncepcie slobody tlače je John Stuart Mill so svojou rozsiahlou esejou O slobode z roku 1859. Tento filozof bol predovšetkým zásadne proti akémukoľvek obmedzovaniu diskusie. Takéto pokusy podľa jeho názoru ochudobňovali nielen tých, ktorí sa dožadovali práva na slobodu prejavu, ale aj tých, ktorí chceli nepríjemné názory umlčať. Zamedzením diskusie sa totiž oslabuje jasné chápanie pravdy, ktoré sa môže vygenerovať len v konfrontácii s omylom.

Mill sa snažil dokázať, že umlčiavanie slobody prejavu je osobovaním si neomylnosti. Podobne ako pred ním John Milton a David Hume, aj on upozorňoval na nebezpečenstvo konformizmu, ktorý vedie k nekritickému prijímaniu ideologických doktrín. Zdôrazňoval, že je veľmi veľký rozdiel medzi tým, keď predpokladáme, že názor je pravdivý, lebo nebol vyvrátený, a tým, keď si osobujeme jeho pravdivosť s cieľom nepripustiť jeho vyvrátenie. Človek je podľa neho schopný korigovať svoje chyby iba v diskusii. Skúsenosť sama nestačí. **Potrebujeme diskusiu, ktorá nám ukáže, ako máme skúsenosť interpretovať.** Mill striktne odmietal vyčleňovanie akýchkoľvek názorov za hranicu nepochybnosti, a teda nediskutovateľnosti. **Neuznával delenie názorov na prijateľné a extrémne, kým sa v diskusii nedokáže ich pravdivosť. No ani takýto názor nemožno prijať ako konečný, lebo pravda je súčasťou užitočnosti, ktorá má subjektívny charakter.** Inými slovami, akákoľvek poctivá diskusia o otázke užitočnosti je nemožná, kým smie takýto argument používať len jedna strana sporu.**[4]**

Boj proti názorovým stereotypom je vôbec najdôležitejšou časťou úvah Johna Stuarta Milla. **Konformné názory a ideologické dogmy nepredstavujú žiadnu duchovnú silu vo vedomí ľudí. Ich platnosť sa vyznáva iba zo zvyku. Takíto ľudia strácajú schopnosť vlastného myslenia a hľadajú niekoho, kto by im určil mieru konania.**

Za prototp slobodného uvažovania označil Mill sokratovskú dialektiku. **Sokrates totiž presviedčal každého, kto slepo prijímal bežné názory prevládajúcej mienky, že neporozumel problému.** Tento antický filozof rúcal doktríny, no vlastným názorom nepridával konečný zmysel – usiloval sa len pomôcť ľuďom nastúpiť na cestu hľadania pravdy uvedomujúc si svoju nevedomosť. Z toho istého dôvodu Mill bránil právo na slobodu prejavu aj tých, ktorí podľa neho prekračujú hranicu slušnosti. **Najhorší prečin, akého sa možno v diskusii dopustiť, je označiť tých, ktorí zastávajú opačnú mienku, za zlých a nemorálnych ľudí.** Mill pripomína, že takémuto osočovaniu sú vystavení najmä tí, ktorí prezentujú nejaký nepopulárny názor, ktorí tvoria malú skupinu bez vplyvu a mocenskej ochrany.**[5]**

Základnú podmienku slobody prejavu však najlepšie sformuloval Voltaire. Svoju najslávnejšiu vetu síce nikdy nepovedal – lebo autorkou výroku ***„Nesúhlasím s tým, čo hovoríte, ale do posledného dychu budem brániť vaše právo povedať to“*** je v skutočnosti Evelyn Beatrice Hall, ktorá vo svojej knihe Priatelia Voltairea z roku 1906 takto zosumarizovala filozofovu vieru v slobodu prejavu.**[6]** No aj tak je jeho odhodlanie brániť slobodu prejavu človeka, s ktorým z duše nesúhlasí, najvýstižnejším zhrnutím zmyslu tohto práva.

Miera slobody prejavu sa totiž nedá merať na základe toho, čo si myslí väčšina, ale len na základe toho, ako sa tá väčšina správa k menšine, a to aj v prípade alebo predovšetkým v tom

prípade, keď ju dotyčný názor šokuje, poburuje alebo iným spôsobom znepokojuje. Práve na tieto myšlienky nadviazal francúzsky mysliteľ Alexis de Tocqueville v klasickom diele Demokracia v Amerike z roku 1835. Tocqueville ako prvý pochopil riziká, ktoré so sebou nesie formálna sloboda prejavu. Upozorňoval, že l**iberalizácia tlače nedokázala zabrániť prehlbovaniu konformizmu a názorových stereotypov**, čo sa ešte v 18. storočí považovalo za jeden z jej hlavných cieľov. **Ľudia začali veriť názorom v tlači bez toho, aby vedeli, prečo.** Túto tendenciu považoval Tocqueville za veľmi nebezpečnú. Tvrdil, že v takejto spoločnosti je **najväčším nepriateľom slobody verejná mienka, ktorá vedie k uniformite, strate individuality a ktorá môže vyústiť až do stavu nazvaného tyrania väčšiny.**

Hrozbou pre demokraciu nie je extrémna sloboda, ale nedostatok záruk proti tyranii. Tocqueville zdôrazňoval, že napriek liberálnym zákonom nepozná krajinu, kde vládne menej slobodnej diskusie ako v Amerike. Sloboda je iba formálna, v skutočnosti sú autori s odlišnými názormi ako panujú vo väčšinovej spoločnosti, odsudzovaní alebo prenasledovaní. Pod nátlakom verejnej mienky klesá ochota obhájiť voči väčšine vlastnú pravdu.**[7]**

V 20. storočí tieto úvahy rozvinul Erich Fromm. Upozornil, že právo vyjadrovať svoje myšlienky má význam iba vtedy, ak sme schopní vlastné myšlienky vôbec mať. Formálne garantovaná sloboda sa môže stať bezcenná, ak ju nebudeme vedieť využívať. **Až pričasto zabúdame, že moderný človek sa ocitol v situácii, kedy mnohé z toho, čo si myslí a hovorí on sám, je to isté, čo si myslí a hovorí každý iný, čo sa na neho valí z nespočetných mediálnych kanálov. Strácame schopnosť myslieť originálne, sami za seba, teda jedinú vlastnosť, ktorá dáva zmysel požiadavke, aby nikto nemal právo zasahovať do nášho prejavu alebo spôsobu myslenia. Podliehame verejnej mienke, chceme byť súčasťou väčšiny a našim vlastným skúsenostiam neraz veríme až potom, čo ich potvrdili médiá.** Je to svedectvo o rastúcej neschopnosti indivídua vydržať sám žiť.**[8]**

Kontrola a nesloboda teda rastie zo dňa na deň nie na základe direktívnych nariadení a represívnych opatrení, ale ako výsledok širokého spoločenského konsenzu, ktorý akceptovala verejnosť v dôsledku neschopnosti jednotlivcov stáť proti väčšine. Tento konsenzus vyprodukoval súbor samozrejmých právd, ktoré sa pri absencii ich akejkoľvek verifikovateľnosti stávajú vierou. **A tak sľubujeme vernosť demokracii, hoci nás poháňa motív zisku, mocenskú svojvôľu považujeme za dodržiavanie právneho poriadku, rozširovanie imperiálneho vplyvu vyhlasujeme za podporu utláčaným, utajovanie dôležitých informácií nazývame informačnou kampaňou a všestranné poníženie človeka označujeme za jeho definitívne oslobodenie. Moc v zajatí vlastných lží musí falšovať – falšovať minulosť, falšovať prítomnosť, falšovať budúcnosť. No takáto viera na hranici absurdnosti zodpovedala v minulosti iba psychotickým diktatúram.**

Tvrdím teda, že súčasný diskurz o dezinformáciách a hoaxoch je historicky i filozoficky diskurzom cenzúry. Význam falošných správ sa zámerne preceňuje. Podľa výskumu rešpektovanej medzinárodnej organizácie na ochranu slobody prejavu Article 19 dezinformácie síce môžu mať široký dosah, v skutočnosti však majú len malý vplyv na verejnosť. K tomu treba dodať, že **dezinformácie, hoaxy, falošné správy či propaganda tu boli vždy. Dejiny našej žurnalistiky odštartovali hoaxy. Prvé noviny na Slovensku a v celom Uhorsku Mercurius Hungaricus vznikli ako propaganda pre zahraničných spojencov Františka Rákocziho II., aby nezanevreli na podporu jeho povstania. Preto si v nich vymýšľal víťazstvá, hoci v skutočnosti prehrával.** Masová tlač v USA vznikla na podklade neuveriteľných táranín, senzácií a vymyslených historiek, ktoré mali pritiahnuť čitateľa. Tajomstvo úspechu takýchto novín spočívalo v hesle zakladateľa denníka New York Sun Benjamina Daya: *„Správa nie je to, keď pes pohryzie človeka, ale keď človek pohryzie psa.“***[9]** Reakciou na šírenie takýchto klamstiev však nebola cenzúra a prenasledovanie žurnalistov za falošné správy, ale založenie serióznych novín New York

Tribune. A je to tá jediná správna reakcia, lebo l**ož sa dá poraziť jedine pravdou a transparentnosťou**.

Práve tu treba pripomenúť, že **súčasný hon na bosorky sa začal podobne ako vznik cenzúry a Indexu zakázaných kníh v 16. storočí – zverejňovaním svojvoľných zoznamov a čiernych listín, v ktorých sa popri naozajstných konšpirátoroch čoraz častejšie objavujú nepohodlní autori, weby a médiá bez akejkoľvek odbornej metodiky.** Za problematické považujem už len to, že tieto samozvané tribunály začali svojvoľne deliť médiá na dobré a zlé.

Namiesto individuálneho prístupu k článkom so sporným obsahom sa kritika zovšeobecňuje a biľagujú sa celé médiá. Navyše, tieto obsahy posudzujú často absolútne nekvalifikovaní ľudia, no ich subjektívne názory sa šíria ako fakty. Mainstreamové médiá pritom zámerne ignorujú skutočnosť, že rozmach tzv. alternatívnych médií sa datuje od vojny v Iraku, kedy práve novinári hlavného prúdu prinášali neuveriteľné množstvo lží a dezinformácií, za ktoré sa u nás dodnes nikto neospravedlnil. V dôsledku toho začala prudko klesať dôvera v mainstreamové médiá, takže súčasnú situáciu treba vnímať skôr ako konkurenčný boj, než zápas pravdy so lžou. O sporných metódach tzv. lovcov konšpirátorov si viac povieme nabudúce.

Poznámky:

[1] Bližšie pozri CHMELÁR, Eduard. Uhorská tlačová politika. UKF: Nitra, 1998, s. 8 – 21.
[2] MONTAIGNE, Michel de. Eseje. Nestor: Bratislava, 1999, s. 79 – 83 a 120 – 128.
[3] MONTESQUIEU, Charles de Secondat. Duch zákonov. Tatran: Bratislava, 1989, s. 231 – 232.
[4] Bližšie pozri CHMELÁR, Eduard. Filozofia slobody prejavu. In: Otázky žurnalistiky 2003, č. 3 – 4, s. 164 – 176.
[5] MILL, John Stuart. O slobode. Iris: Bratislava, 1995, s. 39 – 43.
[6] HALL, Evelyn Beatrice. The Friends of Voltaire. Smith Elder&co., 1906, s. 199.
[7] TOCQUEVILLE, Alexis de. Demokracie v Americe. Academia: Praha, 2000, s. 190 – 194.
[8] FROMM, Erich. Strach ze svobody. Naše vojsko: Praha, 1993, s. 127.
[9] BUDÍN, Stanislav. Sedmá velmoc. Československý spisovatel: Praha, 1966, 45.